

VABADUS KREEKA JA EESTI KEELES

Toomas Paul

Nagu õnnel ja headusel, nagu loodusel ja tõelusel, on ka vabadusel sedavõrd urbane tähendus, et näib leiduvat vähe tõlgendusi, mida see ei mahutaks. Ideedeajaloolased eristavad enamasti kui kahtsada eri tähendust vabaduse mõistel.¹ Kindlasti sugeneb ajaga uusi tõlgendusi juurde.

Henno Rajandi sedastab, et suuresti tänu John Stuart Millile on vabaduse kupitsate paikapanek (ja nihutamine) sotsiaalsel maastikul muutunud terveks hiiglaslikuks tööduseks, mis annab iga-päevast leiba kõikvõimalikele piirivalvuritele ja piiri-rikkujatele.² Ja argumendina kasutavad mõlemad pooled põhiliselt ikka neid-samu väiteid, mida poolteist sajandit tagasi sõnastas Mill.³

1789. aastal Prantsuse revolutsiooni „Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon“ teatab: „Vabadus seisab õiguses teha kõik, mis ei too kahju teistele. Nii pole ühelgi inimesel oma loomulike õiguste teostamisel ühtki muud piiri kui vajadus kindlustada teisele

¹ Vt Isaiah Berlin, „Vabaduse kaks mõistet“. – Rmt. I. Berlin, *Valik esseid*. Tõlkinud Erkki Sivonen. (Tallinn: Hortus Litterarum, 1998), 36.

² Vt Henno Rajandi, „Eessõna“. – Rmt. John Stuart Mill, *Vabadusest*. Tõlkinud Kaja Tael. (Tallinn: Hortus Litterarum, 1996), 21.

³ Vt nt Jonathan Wolff, *Sissejuhatus poliitika filosoofiasse*. Tõlkinud Tiit Hallap. Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 2005, 128–159.

ühiskonna kaasliikmele sama õiguse kasutamist.⁴ See on sekulariseeritud variant Piibli sõnast, mis võtab Toora käsud kokku: „Armasta oma ligimest kui iseennast“ (3Ms 19:18, 34; Mt 22:39; Mk 12:31; Rm 12:9; Gl 5:14), kusjuures *armastus* tähendab: „ei tee ligimesele kurja“ (Rm 12:10). Teistpidi sõnastatult lausutakse sama Mäejutluses: „Seepärast kõik, mida te tahate, et inimesed teile teevad, tehke ka nendele“ (Mt 7:12; Lk 6:31). On pikemata selge, et midagi uut siin avastada ega leiutada ei ole, kõik on ammu ära öeldud.

Kui miski vabaduse mõiste mõistmiseks kasulik võiks olla, siis on seda pilguheit algusaega.⁵ Vabadus on klassikalise Kreeka loom-ing.⁶ Kreeklase soov ise otsuseid langetada ning elu oma tahtmist mööda kujundada oli pinnas, millest kasvas välja vabadus elu-ideaalina. Kreeka ajalugu võib mõista kui katset seda ideaali realiseerida.

Esimest korda maailma ajaloos teadvustati vabadust kui eksis-tentsi määravat jõudu ja samas ka kui probleemi.⁷ Kreeka elutunne, kreeka kunst ja filosoofia on määratletud vabaduse ja mõõdu polaarsusest. Mõõt piirab vabadust, ent just piir eraldab ala, milles inimene on vaba. Kreeklase jaoks ei olnud küsimust, kas vabadus

⁴ Selle deklaratsiooni eestindust vt raamatus: R. N. Coudenhove-Kalergi, *Totaalne riik – totaalne inimene*. (Tallinn: Perioodika, 1988, *Loomingu Raamatukogu* nr 39), 82–84.

⁵ Näiteks Linnar Priimägi väidab kirjutes „Vabadus! Võrdsus! Vendlus!“ – *Vikerkaar* 1989, nr 7, lk 83: „Kõik filosoofilised mõisted algavad väljastpoolt filosoofiat. Nii ka vabadus. Prantsuse revolutsiooni eelõhtuks oli ta juba läbinud eetilise arengu- staadiumi, kus ta tähendas vabatahtlikkust, suva (nn tahtevabadust) ja voli (nn tegutsemisvabadust) ning tõusnud individuaalsest kategooriast sotsiaalseks“. Nii paistab see siis, kui piirduda uusajaga. Kui alata antiikajast, selgub, et arengukäik oli täpselt vastupidine.

⁶ Omast kohast on uskumatu, et *Antiigileksikon* (I köide *A-met*, II köide *met-yse*, Tallinn: „Valgus“, 1983) sisaldab küll märksõnad „vabakslaskmine“ (II 249-251) ja „vabakslastu“ (II 251), samuti on olemas „orjad“ (II 51-52, „orjade ülestõusud“ (II 52), „orjandus“ (II 52-53) ja „orjanduslik kord“ (II 53), ent puudub „vabadus“ ja „sõnavabadus“. Vabanduseks ei saa olla, et leksikoni ei ole võetud abstraktseid mõisteid, sest näiteks „vaesus“ (II 251) jms on olemas.

⁷ Vt Max Pohlenz, *Griechische Freiheit. Wesen und Werden eines Lebensideals*. Heidelberg: Quelle & Meyer, 1955, 5.

on olemas, vaid: kui kaugele ulatub enesemääramine? Eri aegadel on vabaduse ala piiritletud erinevalt ning kristlik käsitlus on omaette peatükk.⁸

Käesoleva artikli maht ei võimalda ammendavat käsitlust. Järgnevas on piiratud üksnes kõige varasema, klassikalise arengu- faasiga ning hilisemaid tõlgendusi puudutatud vaid riivamis. Lõpus on viidatud mõningatele kokkupuutepunktiledele ning erinevustele antiikse kreeka ja eesti vabadusemõistmises.

Vabaduse kohta kasutatud sõnad kreeka keeles

Kreeka keeles on kolm sõna, mida kasutatakse vabadusest rääkimisel: ἐλευθερία – liikumisvabadus, iseenda isandaks olemine, ἐξουσία – otsustamis- ja tegutsemis-vabadus ning παρρησία – sõnavabadus.

Ἐλευθερία

Kõige üldisemana kasutatud sõna ἐλεύθερος⁹ etümoloogia on ebaselge. Ühe oletuse järgi pärineb ta indogermaani tüvest (*e*)*leudh* (kasvama, sirguma, tõusma) ja tähistas algselt täiskasvanut, hiljem rahvuskaslast (vrd vanaülemsaksa *liut* > uusülemsaksa *Leute*), kaaskodanikku, vastandatult allaheidetud rahva liikmele.¹⁰ Võibolla kuulub ἐλεύθερος kokku ka tüvega ἐλυθ, nagu väidab keskajal koostatud *Etymologicum Magnum*: παρὰ τὸ ἐλεύθειν ὅπου ἐρῶ, mis ka sel juhul, kui tal ei ole keeleajaloolist katet, ometi ütleb ära olulise mõttesisu, mille kreeka vaim sõnaga ἐλεύθερος seostas: vaba on see, kes võib minna, kuhu ta tahab. Kõige sagedasem vastandus

⁸ Vt Kurt Niederwimmer, *Der Begriff der Freiheit im Neuen Testament*. Berlin: Verlag Alfred Töpelmann, 1966.

⁹ Vt *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, herausgegeben von Gerhard Kittel et al., Zweiter Band: Δ – Η (Stuttgart: Verlag von W. Kohlhammer, 1935), „ἐλεύθερος, ἐλευθερώ, ἐλευθερία, ἀπελεύθερος,“ von Heinrich Schlier, 484–500.

¹⁰ Vt Niederwimmer, *Der Begriff der Freiheit im Neuen Testament*, 2–3.

ἐλευθερία¹¹ le antiikajal oli aheldatud olek, mis takistas vaba liikumist.¹¹ Lucretius iseloomustab epikuurlikku tahtevabadust kui *voluntas per quam progredimur quo ducit quemque voluptas* ja Epiktetos kirjeldab oma vabadust: „Lähem, kuhu tahan, tulen, kust ma tahan ja kuhu tahan“, πορεύομαι ὅπου θέλω, ἐρχομαι ὅθεν θέλω καὶ ὅπου θέλω. *Minema/tulema* on siin üldises mõttes mis tahes tegemise kohta. Vaba on inimene, kes võib teha, mida ta tahab, kes on ise enda peremees – ἐλεύθερον τὸ ἄρχον ἑαυτοῦ (Pseudo-Platon, *Definitiones* 415a).

Ἐξουσία

Vabadus on otseselt seotud võimuga, tung vabaduse järgi on soov võimu järgi. Vaba olla tähendab valitseda, olla isand. See teeb mõistetavaks, miks hiliskreeka inimene, kellel ei olnud enam võimalik olla kaasvalitseja *polis*'es, otsis *riiki*, kus ta saaks valitseda, ja leidis selle oma sisemuses. Stoik on oma sisemaailma isand ja nõnda välist trotsides ikkagi *maailma* valitseja. Sama motiiv tuleb nähtavale hellenistlikus ja gnostilises dualismis. Pneumaatikud *valitsevad* oma absoluutse ἐξουσία abil (vrd 1Kr 4:8), nende vabadus seisneb selles, et nad on vabad kosmoses valitsevatest jõududest.¹²

Siit on arusaadav mõistete ἐλευθερία ja ἐξουσία lähedus. ἐξουσία on tuletatud sõnast ἐξέστω – on lubatud, võimalik (1Kr 6:12; 10:23). Sõna ἐξουσία¹³ on avara kasutusala.¹⁴ Epiktetos kasutab

¹¹ Vt Pohlenz, *Griechische Freiheit*, 189.

¹² Kristlase vabadus erineb gnostiku omast. Peetruse kirjas manitsetakse kristlasi: „Elage otsekui vabad, ent ärge kasutage oma vabadust kurjuse katteks, vaid elage nagu Jumala orjad“ (1Pt 2:16), sarnaselt Paulus: „Teie, vennad, olete ju kutsutud vabaduseks. Ainult ärge tehke vabadusest õigustust oma lihale, vaid teenige/orjake (δουλεύετε) üksteist armastuses“ (Gl 5:13). Absoluutset vabadust ei ole olemas, on vaid vabadus valida, keda orjatakse, kas pattu või Jumalat: „te olite patu orjad ... Nüüd aga, kui te olete vabastatud patust ja saanud Jumala orjaks, on teie vili pühitsemiseks“ (Rm 6:20, 22, vrd Jh 8:34jj).

¹³ Vt *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, herausgegeben von Gerhard Kittel et al., Zweiter Band: Δ – Η (Stuttgart: Verlag von W. Kohlhammer, 1935), „ἐξέστω, ἐξουσία, ἐξουσίαζω, κατεξουσίαζω,“ von Werner Foerster, 567–572.

sõna valdkonna tähistamiseks, mis on kellegi meelevaldas, kui ta küsib: τί ἔμὸν καὶ τί οὐκ ἔμὸν καὶ τί μοι ἔχεται καὶ τί μοι οὐκ ἔξεται (Diss I,1,21). Nii võib sõna ἐξουσία kasutada selleks, et väljendada vaba inimese õigust enesemääramiseks: ἐλευθερία ἡγεμονία βίου αὐτοκράτεια ἐπὶ παντί· ἐξουσία τοῦ καθ' ἑαυτὸν ἐν βίῳ· ἀφειδία ἐν χρήσει καὶ ἐν κτήσει οὐσίας (Pseudo-Platon, *Definitiones* 412d).

Παρρησία

Kolmas väljend, mis siia seosesse kuulub, on παρρησία.¹⁵ Liitsõna koosneb παν ja ρη tüvedest ning tähendab vastavalt sellele '(tohtima) kõike ütelda'. Termin pärineb atika demokraatiast ning tähistas kõigepealt kodaniku demokraatlikku vabadust, õigust oma arvamust takistamatult väljendada. παρρησία on arvamusvabadus, sõnavabadus.¹⁶ Suuresti on ta ἐξουσία sünonüüm.

Vabadusena öelda kõike, mida õigeks peetakse, seisab παρρησία „tõe“ mõistele lähedal. Kes tohib öelda kõike, ei pea midagi varjama. Tõde, ἀλήθεια, aga ongi kreeklase jaoks 'salgamata/salgamatu', 'varjamata/varjamatu', 'paljastatu'.¹⁷ παρρησία on selle hoiak, kes otse välja ütleb, mida ta mõtleb (*sensu malo* on παρρησία jultumus, häbematus), kellel on julgus/sökus tõe – τολμηρός

¹⁴ Kirevus sõna kasutamisel avaldub ka eesti vastetes, vt Marju Lepajõe, *Kreeka-eesti Uue Testamendi õppesõnastik* (Tartu: Akadeemiline Teoloogia Selts, 2000), 40: ἐξουσία on võimalus/luba midagi teha; meelevald; õigus: vabadus; omavoli; võim; võimupiirkond; võimukandja, ülemjuhataja; ametnik, ülemus.

¹⁵ Vt *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, begründet von Gerhard Kittel *et al.*, herausgegeben von Gerhard Friedrich *et al.* Fünfter Band: Ξ – Πλ (Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 1954), „παρρησία, παρρησίαζομαι,“ von Heinrich Schlier, 869–884.

¹⁶ Lepajõe, *Kreeka-eesti Uue Testamendi õppesõnastik*, 76 järgi Uues Testamendis on παρρησία: sõnavabadus; vabadus; täielik avameelsus; παρρησία vabalt välja, avalikult; ἐν π. εἶναι üldsusele tuntud olla; δειγματίζω ἐν π. avalikult häbistama; παρρησίαζομαι on vabalt kõnelema, avameelselt kõnelema; hirmuta kuulutama.

¹⁷ Eri keeltes 'tõe' kohta käivate sõnade etümoloogia reedab vastava sügavama hoiaku. Eesti 'tõe', 'tõsi' vastand ei ainult 'vale', vaid ka 'nali'. Heebrea tõde on derivaat tüvest 'aman (kindel, tugev, usaldusväärne, > aamen), kreeka sõna ἀληθής on negatsiooniga väljendatud 'mitte-varjatu' – ἀ+ληθής (< λανθάνω), vt Thorleif Boman, *Das hebräische Denken im Vergleich mit dem griechischen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1977⁶, lk 177–178.

ἄνθρωπος ... λόγῳ ἐπόμενος μόνῳ (Platon, *Leges* VIII 835 c). Jeesus väljendab seda seost sõnadega: „taipate tõde, ja tõde vabastab teid“ (Jh 8:32).

Sõnad ελευθερία, ἐξουσία ja παρρησία tähistavad inimeseks-olemist tema isolemises, vägevuses, julguses. Ometi ei olnud see algusest peale ilmne ja teada, vaid vabaduse mõiste ajalugu on pigem teadvuse aeglase avanemise, konkretiseerimise ja diferentseerimise ajalugu.

VABADUSE MÕISTE ARENG VANAS KREEKAS

Vabadus on kontrastmõiste. Vaba ollakse ainult siis, kui on ka mittevabasid. Mõte vabadusest saab pähe tulla ainult seal, kus inimene elab koos teistega, kes ei ole vabad, kes ei ole oma elu üle isandad, vaid kes peavad sõna kuulama ja teisi teenima, ümmardama ja orjama. Ajalooliselt käis mõiste areng nõnda, et esmalt olid olemas orjad, ja kui vaba mees võrdles enda elu ning õigusi nende omaga, tuli vabaduse, vaba olemise tunne ja seda tähistav termin.

Vaba ja orja vastandus

Juriidiliselt oli δοῦλος omand, kelle üle isandal oli samasugune piiramatu õigus nagu koduloomade ja muu vara üle. Kreeklastel kuulus orjapidamine Homerose ajal endastmõistetavana maailm- korda, ka siis, kui teati, et orjaks saamine on inimliku vägivallaakti tulemus – piraatide harrastatud inimröövis ning sõjaõiguses, mis lubas vallutatud linna mehed tappa või maha müüa ning naised ja lapsed saagina kaasa viia, et neid siis oma majapidamises kasutada või elusa kaubana edasi müüa. Kui hiljem muutus peamiseks orjaks sattumise viisiks võlaorjus, kasvas orjade protsent ühiskonnas ning neist sai omaette sotsiaalne kiht.¹⁸

Vabaduse mõiste on vanem kui πόλις, ta kuulub algselt eraõiguse

¹⁸ Vt T. V. Blavatskaja *et al.*, *Vana-Kreeka ajalugu*. Toimetanud V. I. Avdijev ja N. N. Pikus. Tallinn: Kirjastus „Eesti Raamat“, 1965, lk 110–111, 134–137.

alasse ja läheb tagasi sotsiaalsetele ja õiguslikele erinevustele, mis orjapidamise kaudu olid kehtestatud. Kuna orjanduslik kord kestis läbi kogu antiikaja, ei kaotanud ka vabadusemõiste iial oma sotsiaalset ja õiguslikku aspekti, ka siis mitte, kui sõna 'vabadus' juba ammu oli filosoofilise *resp.* religioosse kõla oli saanud.¹⁹ Niihästi küünikute kui ka stoikute vabaduse paradigma kui ka ekstaatilis-gnostilistes või eskatoloogilis-kristlikes ringides jäi alles õiguslik vastandus, milles vabad olid selgelt vastandatud orjadele (vt nt Gl 4:21–31). Kes iganes ka filosoofilises või religiooses mõttes vabadusest rääkis, pidi näitama, milliseid tagajärgi tema vabadusemõiste orjade jaoks kaasa tõi. Pauluse väited, et kui ollakse Kristusesse ristitud, Kristusega rõivastatud, siis „ei ole siin juuti ega kreeklast, ei ole siin orja ega vaba, ei ole siin meest ega naist, vaid teie kõik olete üks Kristuses Jeesuses“ (Gl 3:28), et kui ollakse rõivastunud uude inimesse, „ei ole enam kreeklast ega juuti, ei ümberlõigatut ega ümberlõikamatut, umbkeelset, sküüti, orja ega vaba, vaid kõik ja kõikides on Kristus“ (Kl 3:11), on revolutsioonilised. Aga me ei tohi seda sotsiaalset, rahvuslikku ja soolist võrdsustamist kontekstist lahti rebida – see kehtib vaid „Kristuses“: „meie kõik oleme ühe Vaimuga ristitud üheks ihuks, olgu juudid või kreeklased, olgu orjad või vabad“ (1Kr 12:13). „Kui keegi on Kristuses, siis ta on uus loodu, vanad asjad on möödunud, ennäe, uued on sündinud“ (2Kr 5:17) – aga see on nii radikaalne ja võimalik vaid vaimus, et Paulus ei taha tunda ka „Kristust liha poolest“ (2Kr 5:16). Sest vanas maailmas, kus tuleb edasi elada, kehtis edasi, et „niikaua kui pärija on väeti laps, ei erine ta milleski orjast“ (Gl 4:1), ja deuteropauliinlikud kirjad ei hakka seda maailmakorda lammutama, vaid jätkasid küünilis-stoilise diatriibi moraalimanitsustega: „Orjad, olge oma maistele isandatele kuule-

¹⁹ Väljend „jumala sulane/ori“, mis oli väga levinud naaberrahvaste juures, oli kreeklase jaoks mõeldamatu. „Kreeklane, kes kasutas mõistepaari vabadus-orjus polise raames väga selges ja konkreetses tähenduses, näisid need sõnad liialt vastandlikud, et neid saaks tarvitada vaheldumisi ühe ja sama isiku kohta. Kes on vaba, ei saa olla ori, või pigem, keegi ei saa olla ori, ilma et ta ei lakkaks kohe olemast vaba“, Jaean-Pierre Vernant, *Vana-Kreeka inimene – Vana-Kreeka inimene*. Koost. Jean-Pierre Vernant. Tallinn: Avita, 2001, 13.

kad kartuse ja värinaga siiras meeles ...“ (Ef 6:5jj), „Orjad alistugu oma peremeestele kõiges ...“ (Tt 2:9j), ja seda isegi siis, kui orjapidaja on saanud kristlaseks (1Tm 6:1j).

Vabaduse poliitiline tõlgendus

Pärslaste sõja ajal sai vabadusemõiste isamaalise, panhelleenliku iseloomu.²⁰ Allajäämise ohus identifitseeris iga üksik ennast oma rahvaga, kreeklane kogu Kreekaga. Linnriikide vanad omavahelised vastuolud taandusid, kuna kaalul oli Kreekamaa vabadus. Kreeklased ei tahtnud saada Pärsia suurvuninga alamateks, kuna nemad, teistest rahvastest erinevalt, oleksid koos oma vabadusega kaotanud ka iseenda. Koos oma vabadusega kaitsesid nad oma *nomost*, mis nende juures valitses, millele nad vabatahtlikult olid alla heitnud. Vabadus oli vanas Kreekas seotud mõlemaga, *polise* ja *nomosega*.

Klassikalisel ajastul on vabadus olemuselt poliitiline mõiste. Selle aja vaba kreeklane mõistis ennast esmajoones kui πολίτης. Tema elu ja ta enesemõistmise horisont oli *polise* kaudu määratletud. Vabadus oli tema jaoks πόλις'ε ja πολίται poliitiline sõltumatus. Kreeklane jaatas viimselt *polist* seetõttu, et see, ja ainsana see garanteeris talle tolle vabaduse, mida ta vajab oma elu jaoks. *Polis* on Aristoteelse definitsiooni järgi κοινονία τῶν ἐλευθέρων.

Vabadus ja seadus

Nõnda mõistetud poliitilise vabaduse jaoks on vajalik seadus, νόμος τῆς πόλεως. Vabadus ja seadus – selle vaate kohaselt, millega kreeklane nägi suhteid *polises* – ei ole vastandid, vaid linnriigi vabadus ja seadus kuulusid kokku. Alles seadus teeb *polise* selleks, mis ta on. Aristoteelse meelest: ὅπου γὰρ μὴ νόμοι ἄρχουσιν, οὐκ ἔστι πολιτεία, „Kus seadused ei valitse, ei ole mingit riiki“. Suurvuninga orjad on valitsetud tema meelevaldsusest, vabad kreeklased aga ainult seadusest. *Nomos* valitseb *polist*, aga selline valitsemine erineb oluliselt türanniast. Vaba kodanik võib koguni

²⁰ Vt Pohlenz, *Griechische Freiheit*, 14jj.

öelda, et seadus teeb vabaks, et seadus loob vabaduse, nagu selle sõnastas Cicero: *legum idcirco omnes servi sumus, ut liberi esse possimus*.

Kui taolises süsteemis näib seaduse ja vabaduse vastuolu olevat kõrvaldatud, ei tohi ennast petta lasta: tegelikkuses on vastandite harmooniline ühtsus sügavamas kihis ohustatud *nomose* ja *eleutheria* vahelise latentse võõrandumise kaudu, mis arengu edenedes, teadvuse suurema diferentseerumisega pidi varem-hiljem saama ilmsiks.

Individuaalse eneseteadvuse tärkamine

Esimene samm vabaduse ja seaduse vastuolu manifesteerumises toimus individuaalse eneseteadvuse tekkimisega. Linna seadus, mis üldist hüve tagab, ja tekkiv üksikisiku isiklik vabadus vastandusid. Kreeka vaimule on iseloomulik, et ta arvas suutvat selle vastuolu õige riigikorralduse harmoonia abil kõrvaldada suutvat. Teoloogiliselt väljendatult: õiguskord, milles õige *mōōt* ja järelikult ka *harmoonia* peaksid valitsema, vastab *ius sacrum ante lapsum*. Selle kehtestamine aga nurjub, kuna me elame aionis *post lapsum*. Kreeklaste arhailine riigi- ja õigusemõistmine pärines ideest, mis pärineb *ürgilmutusest*, mille realiseerumine kestvalt on aga võimatu. *Nova „lex“ Christi* kuulub aga tulevasse aiooni (kuigi tükati realiseerub praegu) ja on eskatoloogiline suurus.²¹

Ateena kui kreeka vaimu kandja paremaks mõistmiseks tasuks teda korra võrrelda Spartaga. Spartas küündis soov enesemääramise ja sõltumatuse järele üksnes *polise* vägevuse taotlemiseni. Sparta riigi tugevus oli selles, et iga üksik Sparta seadust tingimatult järgis. Riikliku vabaduse kõrval ei olnud olemas mingit teist ja ei saanudski olla teist. Kui riik oli vaba, siis oli seda ka üksikisik, ja just seetõttu, et üksik ennast riigiga identifitseeris. Spartalaste vabadus oli *kollektiivne vabadus*. Ateenas oli teisiti. Ateenlaste vabadusesund ei leidnud pelgas riigi vabaduses rahuldust. Ateenlane nõudis lisaks isiklikku sõltumatust, *individuaalset vabadust*

²¹ Vt Niederwimmer, *Der Begriff der Freiheit im Neuen Testament*, 8.

– algul loomulikult vastandumata riigile (mis ei olnud ju talle midagi võõrast, vaid tema oma), vaid riikliku korra raames, ja ta nõudis oma individuaalsuse väljakujundamise võimalust just riiklikult korralt. Indiviid seisib oma õiguste ja nõudlustega riigi vastas, ootas aga õiguste ja nõudluste realiseerimist riigi seadustelt.

Ateenlase jaoks oli Sparta süsteem talumatu. Tema otsis lahendit, mis jätab ta võimalikult sõltumatuks, annab vabadust – niipalju kui võimalik – oma heaksarvamise järgi elada, τὸ μὴ ἄρχεσθαι, μάλιστα μὲν ὑπὸ μηδενός, εἰ δὲ μή, κατὰ μέρος (Aristoteles, *Politica*). Sellesse kuulus võimalikult suur sõltumatus üksteisest. Kodanikud tahtsid vabad olla kui ἐλεύθεροι τε ἀπὸ ἀλλήλων (Platon, *Leges*). See ideaal pidi realiseerima demokraatia. Demokraatia on seotud mõistetega õigusvõrdsus (ἰσονομία), sõnavabadus (παρρησία), sõltumatus (ἐλευθερία). Periklese ideaali kohaselt pidi see niihästi riigi huvid kui ka üksikisiku huvid hoidma harmoonilises korras (εὐνομία's). Mitte sundus ei pea kodanikke valitsema, vaid vaba kuulekus, kuna iga vaba kodanik teab end olevat riigiterviku kandja, mis just tagab talle nimetatud vabadused. Demokraatia seisnes viimselt selles, et iga vaba mees sai rohkem või vähem osa riigiterviku jõust.²²

Demokraatia ja vabaduse pingeväli

Atika demokraatia allakäigu seletuseks võib otsida ja leida väliseid põhjusi, tegelikult oli lagunemise idu süsteemis eneses. Üksiku enesemääramine kui selline ei ole sobiv riigikorralduse aluseks.

²² Aristoteles arutleb: „...nii nagu asjade suhtes on võrdsus, on ka isikute vahel. Kui nad pole võrdsed, siis neil pole ka võrdselt asju: sealt aga tulevadki tülid ja süüdistused, kui võrdsetele ei saa võrdsed osad ja ebavõrdsetele need saavad. Edasi selgub, kuidas nende puhul väärtusele vastavust arvestada. Kõik nõustuvad, et see, mis on jagamisel õiglane, peab vastama mingil määral väärtusele, kuigi väärtuse sisu ei pea kõik ühesugusteks: demokraatidel on see vabadus, oligarhidel – rikkus, ühtedel kõrge päritolu, teistel aristokraatlik loomutäius.“ Aristoteles, *Nikomachose eetika*. Tõlkinud ja kommenteerinud Anne Lill (Tartu: Ilmamaa, 1996), 105. A. Lill kommenteerib (ibid 290): „Kr kat' axian tähendab 'vastavalt väärtusele'. Proportsionaalne võrdsus on siis, kui jagatud hüved on vastavuses saajate väärtusega. Antiikaja demokraatia jaoks seisnes kodaniku väärtus tema vabaduses, kõik kodanikud on vabad ja seega võrdsed, orjad (ka naised) polnud Athena demokraatias kodanikud. Võrdsetele oli määratud võrdne osa hüvedest.“

Kord üles äratatud ja teadvustatud ning printsiiibiks ülendatud individuaalne vabadus ei saa pikemat aega olla liidus *nomosega* ja seda vähem, kui *nomos* on enesemääramise teenistusse rakendatud. Enesemääramine, mis on tolle korra omaenda heaksarvamise järgi valinud ja kehtestanud, võib selle ka jälle hüljata. *Nomose* hülgamise järel muutub vabadus vältimatult omavoliks. Loomulikult oleks autonoomia, kui see kord juba on tärganud, vägivaldne takistamine niisama hävituslik. Mõlemad teed on käidamatud: ei ole mingit poliitilist τέχνη't, mis toodaks õige riigi.

Vabaduse muundumist meelevaldsuseks – παντελής και από πασών αρχών ελευθερία – ei ole keegi nõnda ägedasti kritiseerinud kui Platon *Politicus*'es.²³ Platon näeb selle pahe juurt vabaduseiha mõõdupidamatuses, nagu see atika demokraatias avaldus. Platon kirjeldab demokraatiat mõistetega ελευθερία, παρρησία, έξουσία ... ποιῆν ὃ τι τις βούλεται. „Kus aga selline έξουσία on, seal sätib ilmselt igaüks oma eluviisi, nagu talle meeldib.“ Platon näitab, et selline riigivorm peab vältimatult edaspidi kujunema türanniaks. Põhjus on vabaduseihalduse täitmatus (ἡ ἀπληστία). Täitmatuses ehk rahuldamatuses on seni lahustunud iga riigivorm. „Ja demokraatia, kas ka see ei lahustu täitmatuses selles, mida ta enda ette kui hea seab? Mida sa mõtled, et ta sihiks on seadnud? Vabaduse, vastan mina. Sest sellest tahad sa ikka demokraatlikus riigis kuulda, et ta on ülim ja et seepärast ka ainult selline tohib elada, kes loomu poolest vaba on.“ Sellises riigis peab aga, nagu Platon järgnevas näitab, vabadus lõpuks kõikjal laiutama hakkama, see tähendab, temast saab varem või hiljem piiramatu, absoluutne vabadus. Kodanik ei alluta ennast kõige tühisemalegi sunnile. „Ja lõpuks sa ju tead, et kes enam ühestki seadusest ei hooli, olgu need kirjutatud või kirjutamata, seega ühelgi viisil ei lase endale isand olla.“ See areng viib demokraatliku *polise* lakkamisele ja vabaduse paralüüsile. Absoluutne vabadus muutub iseenda vastandiks. „Niisiis ka ülim vabadus moonduv nii üksikule kui ka riigile ülimaks orjuseks ... Nõnda tekib siis loomulikult viisil türannia ei

²³ Vt Pohlenz, *Griechische Freiheit*, 89–102.

ühestki teisest riigikorraldusest kui demokraatiast, ülepingutatud vabadusest kõige karmimasse ja metsikumasse orjusse.“ Eks ole, kõlab väga kaasaegse hoiatusena.²⁴

Poliitiline vabaduseideaal kaotas oma sära. Kreekamaa elas tollal ülepea lagunemise ja ümberkorralduste ajal, millesse oli paratamatult haaratud ka vabaduse mõistmine.

Vaimu vabaduse domineerimahakkamine

Vabaduseiha kui iha sõltumatuse ja enesemääramise järele määrab kreeklast olemuslikult. Kuigi klassikalisel ajastul domineeris vabaduse poliitiline tõlgendamine, oli ka tol ajal olemas vaimse vabaduse mõiste, mis hilisemal hellenistlikul ajastul tõusis domineerivaks. Poliitiline ala ei olnud mingil viisil ainukene, milles tung vabaduse järele toimus. Et poliitika oli primaarne, tuleb sellest, et kreeklase jaoks on inimene *ühiskondlik*, *poliitiline* olemus, ζῶον πολιτικόν.

Vaba mees kui härrasmees

Silla poliitilise ja *vaimse* vabadusemõiste vahel moodustavad need sõna ἐλεύθερος tähendused, mis tähistavad vaba meest kui härrasmeest, džentelmanni, näiteks Aristotelese *Nikomachose eetikas* (IV, 14). Väljendiga ἐλευθερία tähistatakse vaba ja aadellikku meelega, inimese „sisemist“ aadellikkust, nooblit ja elegantset eluviisi. ἐλευθεριότης tähendab vabale inimesele omast mõtteviisi ja tegutsemist, õilsust, aga ka üllameelsust ja heldust (vrd ld *liberalitas*). Selle puudumine ja vastava nähtusega seostuv negatiivne mõiste on ἀνελευθερία, 'ihnsameelsus'. Speusippose määratluse järgi on ἐλευθεριότης seadumus, mis näitab raha ja varandusega õiget ümberkäimist. Peale suhtumise rahasse ja varandusse liitub Aristotelesel lahkemeelsusega ka meeldivus seltskondlikus suhtlemises. Selline loomuomadus on aristokraatlik, eeldades välist ning sisemist

²⁴ Vt näiteks Erik Kuehnelt-Leddihn, *Demokraatia analüüs*. Tõlkinud Andro Kitus. Tartu: EYS Veljesto Kirjastus, 2004.

vabadust. Tõeliselt vaba inimene ei lase end üheski suhtes valitseda ja ei allu sealjuures ka oma tunnetele.²⁵

Vabadus hakkab tähistama seesmist hoiakut, meelelaadi, ἀνήρ καλὸς κάγαθός ideaali. Siit viib tee „õiglase, targa, voorusliku“ inimeseni sokraatilises koolis, ja tolle „kuningliku meheni“, kes, ise seaduseta, ometi seadusest üle seisab. Seda rida saab pikendada kuni hellenistliku aja pneumaatikuteni.

Vabadus vaimse printsiibina

Vabadus kui vaimne printsiip iseloomustab ka kreeka kunsti, mis on määratud avaruse, suurejoonelisuse, aadellikkuse ja mõõdukusega. Sellest vabadusest kasvab aga kõigepealt välja kreeka filosoofia. Clemes Alexandrinuse teatel sõnastas Anaxagoras esimesena θεωρία'ga tegeleja puhtvaimse vabaduse: Ἄναξαγόραν ... τὴν θεωρίαν φάναι τοῦ βίου τέλος εἶναι καὶ τὴν ἀπο ταύτης ἐλευθερίαν λέγουσιν.

Kreeklane astus välja seotusest müüdiga ja võttis endale vabaduse, asju ise määrata. Kreeka filosoofia algus on soovis jõuda iseendast, *a se*, asjade määratlemise ja mõistmiseni, et saada nad oma meelevalda, kusjuures mõistus ei jäänud abilise rolli, nagu teistel kultuuridel ja rahvastel, vaid analüüs tõsteti meetodiliseks printsiibiks. Kosmost ei võetud enam sellisena, nagu ta nähtus, nagu ta oli väljendatud müüdis, preesterlikus sõnas, traditsioonis, vaid inimene esitas põhimõttelise küsimuse τί ἐστὶν εἶναι. Tõde kui tegelik asjade seis, siis aga ka kui ὄντος ὄν saab *tehnilise* mõistuse, loogilise ja seejärel dialektilise meetodi objektiks: tõde areneb vabas vestluses, vaimu võitlusarenil. Selle kõige läte on kreeka vaimu avatuses ja kammitsematuses.

Vabadus sofistide ja Sokratese tõlgenduses

Teadlikkuseni jõudis vaimne vabadus Sokratese juures, tõeliseks filosoofiliseks probleemiks muutus ἐλευθερία alles Platonil ja Aristotelesel. Eelastmetena tuleb nimetada sofiste ühel, atika tragöödiat teisel poolel.

²⁵ Vt A. Lille kommentaari Aristoteles, *Nikomachose eetika*, 278–279.

Sofistikat iseloomustab suundumine inimese poole, ta on antropotsentriline. Inimene saab teadlikuks enesest. Sellega astub ta etteantud normidest välja, näeb läbi väärtuste ja mõõdupuude relatiivsuse ning tunneb, et ta peab ennast pidama kõigi asjade mõõduks. Sofistlik kriitika jõuab *nomose* relativiseerimiseni. Seaduste läte ei ole enam nagu seni jumalate juures, vaid, kuna jumalad on *demütologiseeritud* ja inimene astunud nende asemele, tajutakse seadusi kui inimeste kehtestatud kokkuleppeid. Sellega kaotab *nomos* ka oma kohustava jõu.

Kohustav ja siduv saab olla üksnes φύσις, mis nüüd *nomose* (θέσις'e subjektiivne-inimlik instants) kui ainsa objektiivselt kehtiva instantsi vastu astub. Polise seadus on θέσει, mitte φύσει ja seega ei saa ta olla inimese elu kujundavaks nõudeks. Tema asemele astub „looduse seadus“, νόμος τῆς φύσεως, mis on sisuliselt võimu- iha. Nii tekib uus vabaduseideaal: vaba on tugev, kes, oma loomule vastavalt, konventsiooni ahelad oma kasuks on katki rebinud. Sofistid kuulutasid piiratud individuaalset vabadust ja aitasid sellega kaasa *polise* allakäigule.

Vabadus ja saatus tragöödias

Vabaduse võidukäik viis Kreeka hingelisse kriisi. Tragöödias ilmneb see eksistentsiaalse kriisina. Seadus on kaotanud oma ühemõttelise- suse: Sophoklese Antigones seisab seadus seaduse vastu, ja selles seaduste konfliktis hukkub inimene. Ilmsiks saab inimeksistentsi süülisus, mille tingib inimolendi piiratus. Oidipus osutub süüdlaseks, kuna ta ei teadnud, mida ta teeb, ja – kuna ta on inimene, pelgalt inimene ja mitte jumal – ei saagi iial täielikult teada, mida ta teadma peaks. Ta peab süüdlaseks saama, kuna ta on lõplik olend. Sealjuures ei tarvitse *süüid* mõista *moraalse rikutusena*, rääkimata sellest *vitium originis* õpetuse mõttes, nagu see patristikas välja kujunes.²⁶ Süü on õige, õiglase vääratamine, mis tuleneb inimese kui sellise piiratusest. Seega on kangelase süü tema traagi- line saatus.

²⁶ Vt Niederwimmer, *Der Begriff der Freiheit im Neuen Testament*, 17.

Individuaalsus viib inimese iseenda juurde, inimene õpib tunda iseennast kui inimest, oma eksistentsi kui inimeksistentsi, ta saab teadlikuks võõrandumisest. Sellest lähtuvalt määratletakse tragöödias vabaduse mõiste. Vastaspool vabadusele ei ole enam orjus, vaid saatus.²⁷ Tragöödia sügavaimad juured on kreeklase inimtundes, et ta loomupärane iseseisvustung põrkub väliste jõudude vastupanule, mis määravad sündmused.²⁸ Mina, mis tahab, kui seesmine vägi, ja saatus, mis inimese tahtele piirid seab, kui väline vägi, astuvad teineteise vastu. Saatuse jõu vastu on inimese vabadus võimetu.

Mida enam inimene endaks saab, seda võõramaks ja ahistavamaks muutub talle saatus. Aischylos usub veel, et kannatusele saab leida mõtte: kannatus juhib inimest jumalike seadmiste kehtivuse taipamisse. Tema Agamemnon peab kannatuste kaudu õppima: πάθει μάθος. Kangelane võidab saatuse, talle alistudes. Aischylose *Aheldatud Prometheuses* arvab Kratos: ἅπαντ' ἐπαχθῆ πλὴν θεοῖσι κοίρανεῖν. / ἐλευθερος γὰρ οὐτις ἐστὶ πλὴν Διός.²⁹ Ent ka Zeus ei ole viimselt vaba, ka üle tema seisab ἀνάγκη. Aheldatud Prometheus on kreeka vaste Hiiobile.

Sophoklese maailmas on jumalad ja inimesed juba eraldatud. Inimene ei mõista enam jumalate toimimist, saatuse mõte on kättesaamatu saladus. Alles nüüd tajutakse täies mahus eksistentsi traagilisust, kus inimene peab oma saatusele alla jääma.

Euripidesel on jumaliku saatuse asemele astunud pime, meelevaldne τύχη. Inimese hoiak selle suhtes ei ole enam heroiline, vaid μηχάνημα, kavalus, intriig.³⁰ Inimene on saanud *rohkemaks* kui jumal (Euripides oli teatavasti sofist).³¹

²⁷ Vt Albin Lesky, *Die griechische Tragödie*. (Stuttgart: Alfred Kröner, 1968), 136.

²⁸ Vt Pohlenz, *Griechische Freiheit*, 57–60.

²⁹ „On lihtne ainult taevaliste käskijal, / sest üksi Zeus on prii ja lahti seadusest“ (read 49–50, tõlkinud Uku Masing), vt *Kreeka kirjanduse antoloogia* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1964), 118.

³⁰ Vt Anne Lill, *Tragöödialeksikon: teemad ja tegelased antiikkreeka teatris* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004), 122, sub „intriig“.

³¹ Vt Lesky, *Die griechische Tragödie*, 77–80, 109–110 et passim.

Vabadus heroilisusena

Kummatigi just siin avaldub uuesti vabadus – vabadusetus oli kreek-lasele mõeldamatu. Enne Sokratest ja tema kõrval avastab kreeka tragöödia *sisemise* vabaduse, millega inimene tõrgub saatuse vastu või seesmiselt selle võidab. Inimese sisemine mina on tugevam kui saatus.³² „Inimene võib oma olemusele ustavaks jääda ka surma palge ees. Ta võib oma parima osa, oma mina, ka füüsilises hävingus (Untergang) alles hoida. See on tema vabadus ja ta suurus“³³.

Võib näha, kuidas sünnib uus vabadusemõistmine, mis on ankurdatud inimese subjektiivsuses. Sisemise vabaduse teadvus ei ole uuesti kaduma läinud, vaid on kujundanud eelduse helle-nistlikule vabaduse mõistmisele. Seda vabadust võiks heroiliseks vabaduseks nimetada. Heroilisus on traagikaga leppimine ja selle ületamine. Kreeka vaimu kriis, mis kukutas vana naiivse vabaduse-teadvuse, õpetades inimest oma eksistentsi saatusepõimitust ja haprust tundma, avas talle samal ajal just sellest allikast uue, tugevama, jah, nagu Sokrates näitas, võitmatu vabaduse: nad avastasid selles sisemise mina, mis oma üksinduse valudes samal ajal oma murdmatust ilmutas.

Sokrates lähtub sofistkast: ta jagab veenet, et muistne tradit-sioon vajab uut põhjendust, või pigem: et ta tuleks mingi teisega asendada. Samal ajal aga transsendeeris Sokrates sofistika, niivõrd kui ta püüdis nähtavaks teha uut dimensiooni: mitte enam φύσις ei pea olema absoluutne, vaid see, mis ka φύσις'e ületab. Tee sinna leidis ta kriitilise refleksiooni ja enesetunnetuse kaudu. Sokrates taipas, et tee relatiivsusse, mida pidi sofistid olid kulgenud, peab viimaks viima välja uuele, absoluutsele positsioonile, mis ei ammuta enam oma jõudu ja kohustuslikkust traditsioonilistest normidest, vaid võtab endasse inimvaimule avaneva igavese seaduse. See, mida tragöödia poeetiliselt väljendas, nimelt isiku, tema vaimu vabadus, muutus Sokratese juures dialoogiks arendatult intellek-

³² Vt Pohlenz, *Griechische Freiheit*, 50–55.

³³ Pohlenz, *ibid*, 60.

tuaalseks ja eksistentsiaalseks kindluseks.

Vastupidi sofistikale ja tema aja meeoludele on *nomos* Sokratese jaoks absoluutselt siduv. Traagiline situatsioon tekib sellest, et linna seadus on ta surma mõistnud. Seadus eksib, on õigluse vastu, aga talle peab (heroiliselt) kuuletuma. Kuidas on see kuuletumine põhjendatud? Varem kehtis seadus naiivselt ja reflekteerimatult. Seaduse ja isikliku vabaduse problemaatika on Sokratesele hästi teada. Aga ta asub reflekteeriva, *vaba* kuulekusega seaduse kui sellise poolele: üksikisikul ei ole õigust *nomost* eirata, ja seepärast Sokratesel ei ole õigust vanglast põgeneda.

Sama moodi oli Jeesuse hukkumisega.³⁴ Iisraelis oli oma νόμος, palju rangem kui Kreekas, sest tegemist oli Jumala ja valitud rahva vahel sõlmitud lepingus nõutuga. Ülempreestrid nõuavad talle surmaotsust: „Meil on Seadus, ja Seaduse järgi tuleb tal surra, sest ta on tõstnud ennast Jumala pojaks!“ (Jh 19:7). Ka Jeesus keeldub emigreerumast Kreekasse (vt Jh 12:20jj), kus tol ajal valitses juba täielik sõnavabadus filosoofidele (vt Ap 17:16jj).

See on asjade nähtav pool. Pauluse järgi Jumal nägi, et ei ole mõtet jätkata vana lepingut, kuid ta peab selle lõpetama korrektselt, vana lepingu sätetele vastavalt tegema kehtetuks („Kristus on meid Seaduse needusest lahti ostnud, kui ta sai neetuks meie eest, – sest kirjutatud on: „Äraneetud on igaüks, kes ripub ristipuu küljes“, Gl 3:13, vrd 5Ms 27:26). Inimesed ei suuda hüvitada oma eksimusi, seepärast peab Jumal ise inimeseks saama. Patutu (tingimata!) jumalinimese surmaga on hüvitatud kõik teise kontrahendi üleastumised („kui ta muutis kehtetuks sätestatud käskude seaduse, ... surmates risti peal vaenu“, Ef 2:15j), sellega on teine osapool lunastatud endisest lepingust („andestades ühtlasi meile kõik väära-

³⁴ Vt Kuehnelt-Leddihn, *Demokraatia analüüs*: „§ 50. Madariaga konstateerib, et meie kultuur rajaneb kahe mehe, filosoofi (Sokrates) ja jumalapoja surmal. Mõlemad aga mõisteti surma *vox populi* poolt, s.o demokraatlikult. Need kohtuotsused meeldisid paljudele, mis on täiesti utilitarist Jeremy Benthami õpetuse vaimus, mille järgi valitsemine peab viima „suurima hulga suurimale õnnele“ (*The greatest happiness of the greatest number*). Et aga inimese meel on lapsest saati suunatud kurjusele, nagu meid õpetab Moosese 1. raamat (8:21), võib see õnnetunne mõnikord väga sadistlikult rajaneda teiste kannatustel.“

tused, pühkides maha meie võlakirja koos sätetega, mis olid meie vastu, ning selle on ta kõrvaldanud, naelutades selle risti külge“ (Kl 2:13j). Inimene on lunastatud selle teoga *eo ipso* käsuõpetusest, ostetud lahti. Tema surmaga on Jumal lõpetanud endise ja võib tema surmas rajada uue. Orja ja isanda suhte asemel tuleb isa ja laste suhe.³⁵

Aga sellest rääkimine väljuks käesoleva artikli raamest.

VABADUS EESTI KEELES

Vabaduse roll Eesti ajaloo ja rahva mälus

Vana-Kreeka maailm oli linnaühiskond, kuigi linnriigi elukorraldus nõudis, et kõik ühiskonna liikmed omaksid maad. Maaomandi ja kodakondsuse side oli nii kindel, et paljudes linnades oli kodakondsus ainult maaomanikel ja mitte kuskil ei võinud mittekodanikud saada maaomanikuks.³⁶ Niisiis oli kord karmim kui keskaegsel Liivimaal, kus tõeline võim oli küll aadelkonna käes, aga kus linna-kodanikuks oli võimalik saada ilma mõisnikuseisusse kuulumata.

Ent kaks ja pool tuhat aastat tagasi, klassikalise Kreeka ajastul elasid Eestimaal barbarid, kes häälitsevad βαρ-βαρ. Küllap olid ka siinsetel hõimudel mingid häälikukombinatsioonid suurema ja väiksema tegutsemis- ning liikumisvabaduse jaoks. Igal juhul ei olnud liiga komplitseeritud ühiskondlikke struktuure ega reflekteeritud *vabaduse* mõiste üle.

Kirjalikke teateid tollest ajast ei ole ning midagi saab oletada vaid muinasleidude põhjal.³⁷ Aeg ise on mälestust kadunud. Folklo-

³⁵ Vt Uku Masing, „Lunastusest“. – Rmt Uku Masing, *Meil on lootust*. Koostajad Hando Runnel ja Urmas Tõnisson (Tartu: Ilmamaa, 1998), 184.

³⁶ Vt Claude Mossé, Inimene ja majandus. – *Vana-Kreeka inimene*. Koost. Jean-Pierre Vernant (Tallinn: Avita, 2001), 28.

³⁷ Kaheksasada aastat tagasi siinmail valitsenud olukorrast annab uusima ja senisest tublisti erineva ülevaate koguteos *Eesti aastal 1200*. Koostanud ja toimetanud Marika Mägi. Tallinn: Argo, 2003.

ristid tõdevad, et suulises pärimuses püsib *jutt* umbes kolmveerand sajandit, hea vahendaja korral pisut üle sajandi. See tähendaks, et XX sajandi teise poole alguskümnendil sündinud inimese jaoks on säilinud jutud XIX sajandi teise poole inimestest ja nende tegudest. Sellest varasem materjal on *teade*.³⁸ Ent ka teade haihtub ajaga. Lauri Vahtre nendib, et rahva mälu ei ole nn muistsest vabadusvõitlusest säilitanud otsest, elavat mälestust.

Võimalik, et selle on minema pühkinud hilisemad häda-, sõja-, nälja- ja katkuajad. Võimalik ka, et rahvapärimus üksinda, ilma kirjakultuuri toeta, ei suudagi meeles pidada vanemaid kui paari-kolmesaja aasta vanuseid sündmusi.³⁹

Niisiis – erinevalt klassikalisest Kreekast ei alga tänapäeva eestlase jaoks kõne all olnud komplementaarne mõistetepaar mitte vabadusest, vaid selle puudumisest. A. Raid on meie ajaloolise arengu lõõvalt kokku võtnud:

Enne sakslaste ilmumist meie esivanemate maale tundsid vanad eestlased ainult sõnatüve „ula-, ulgu-, hulkuma“ jne. Ja kui tänapäevaselts seisukohalt vaadata nende riiklikule elule, siis võiksimegi peagu ütelda, et elati küll pigemini ulaelu kui vaba elu – polnud ju meie maal kuigi tugevat riiklikku korda, seaduseandlust ega muid tunnuseid, mis võimaldavad üht rahvast vabaks nimetada. [—] Ja nagu pilkena meenub, et kui eesti rahvas pääses orjakütkeist, siis laulsid laulikud: „Prii on jälle meie maa!“ Niisiis – vabanesime sakstest, aga sakstelt laenatud sõnaga märkisime, et saadud „priius“ oli pigemini „lindpriius“. Ja kui 1918. a saavutasime lõplikult iseseisvuse Vene riigist lahkulöömise läbi, siis sedagi oleme märkinud vene laenuga „vabariik“ ja „vabadus“.⁴⁰

³⁸ Vt Tiiu Jaago, Kalev Jaago. *See olevat olnud... Rahvaluulekeskne uurimus esivanemate lugudest*. (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1996), 18.

³⁹ Lauri Vahtre, *Eesti ajalugu gümnaasiumile*. Tallinn: Ilo, 2004, 56. Vrd lk 114: „Kui 19. sajandil suulist pärimust üles kirjutama hakati, siis mäletas rahvas küll Põhjasõda ja Rootsi aega, aga mis oli enne – seda mitte. Pole säilinud jutte Ümera lahingust ega Jüriöö ülestõusust, rahvasuu ei mäleta isegi Liivi sõja aegseid sündmusi, Tallinna piiramist ega Ivo Schneckenbergi.“

⁴⁰ A. Raid, Ula, prii, vaba. – *Protestantlik Maailm*, 1938, 4, 20–21.

Vabaduse kohta kasutatud sõnad eesti keeles

Tegelikult ei ulatu ükski läänemeresoome 'vabaduse' tähistamiseks kasutatav sõna kuigi kaugesse aega.⁴¹ Nii on ka eesti keeles käibivad sõnad aja jooksul naabritelt *resp.* isandatelt laenatud.⁴²

Kõige üldisem sõnarühm *vaba/vabadus/vabadik* pärineb muinasvene tüvest *свобод(а)*⁴³. Laenamine peab olema varajane, soome kirjakeeles on sõna kasutusel Agricolast, s.t algusest peale.⁴⁴ Georg Mülleri,⁴⁵ Heinrich Stahli⁴⁶ ja Joachim Rossihniuse⁴⁷ tekstides on olemas nii *vaba* kui ka *vabadus*.⁴⁸ Sõna on kodunenud ka teistes läänemeresoome keeltes.⁴⁹

Ilmselt oli aga sõna *vaba* liiga laialivalguv, nii et XVII–XVIII sajandil peeti vajalikuks soetada vabaduse tähistamiseks uus sõna.

⁴¹ Vt Björn Collinder, *Fenno-Ugric Vocabulary. An Etymological Dictionary of the Uralic Languages* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1955).

⁴² Tüvesid ongi vaid kaks, kui jätta kõrvale perifrastilised konstruksioonid, vt Asta Õim, *Sünonüümisõnastik*. (Tallinn: Oma kulu ja kirjadega, 1991), 384 ja 544; Paul F. Saagpakk, *Sünonüümi-sõnastik*. (Bramton (Ontario): Maarjamaa, 1992), 215 ja 318–319.

⁴³ Vt Julius Mägiste, *Estnisches etymologisches Wörterbuch. XI, tuur - varukil*. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 2000, 2. trükk, 3612–3614; Alo Raun, *Eesti keele etümoloogiline teatmik* (Rooma-Toronto: Maarjamaa, 1982), 194.

⁴⁴ Vt Erkii Itkonen *et al.*, *Suomen kielen etymologinen sanakirja V* (Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura, 1984), 1647; Kaisa Häkkinen, *Nykysuomen etymologinen sanakirja* (Juva: WSOT, 2004), 1452.

⁴⁵ Vt Külli Habicht *et al.*, *Georg Mülleri jutluste sõnastik* (Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12, 2000), 384: *vaba* 15, *vabadus* 2 korda.

⁴⁶ Vt Kristel Kikas, *Mida sisaldab Heinrich Stahli Vocabula?* Toim. Valve-Liivi Kingisepp (Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21, 2002), 136–137.

⁴⁷ Vt Valve-Liivi Kingisepp, *et al.*, *Joachim Rossihniuse kirikumanuaalide leksika* (Tartu: Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 22, 2002). 402: *vaba* 18, *vabadus* 3 korda.

⁴⁸ Sõna ei esine vanimates säilinud tekstides, vt Epp Ehasalu *et al.*, *Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik* (Tartu: Tartu Ülikooli kirjastus, 1997), kuid nende tekstide maht on väga tagasihoidlik ja sõnade esinemus juhuslik.

⁴⁹ Liivi keeles käibib küll vaid mitmus *vabad*, vt Lauri Kettunen, *Likvisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung* ((Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura, 1938), 463. Liivi puhul võib olla lähteks ka < läti *svabads* (löysä, irtonainen, vapaa), vt Itkonen *et al.*, *ibid.*

Prii tuleb keskalamsaksa tüvest *vrî*⁵⁰ (> ülemsaksa *frei*), nagu seda konstateerib ka August Wilhelm Hupel.⁵¹ Sõna ei leidu ei Stahli⁵² ega Rossihniuse leksikas,⁵³ Mülleril esineb tüvi ühel korral: *se eddest is piddy vxkit Inimene fry echk wabba ollema*.⁵⁴ Salomo Heinrich Vestringi käsikirjas on registreeritud *pri* (*Frey*),⁵⁵ kuid puudub derivaat *priius*, mida ei ole ka veel Hupelil, ent mida kasutab oma ajalehes Otto Wilhelm Masing.⁵⁶ XIX sajandil muutus *prii*-sõna ja ta kõikvõimalike tuletiste (*priiustama*, *priiustus* jt)⁵⁷ kasutamine üldiseks, millest XX sajandil on käibesse jäänud vaid teatavad sõnakombinatsioonid (nt *priiküüt*, *priileivasõoja*).⁵⁸

Tänaseks ollakse seda meelt, et ἔξουσία vasteks sobiv *ula*-tüvi (*ulakas*, *ulama* jt) ei kuulu kokku *ulgu*-tüvega (*ulgumeri*, *ulgtöö*, *ulgväl*),⁵⁹ vaid on laen vanavene keelest < воля.⁶⁰ Sõna on eesti

⁵⁰ Vt Julius Mägiste, *Estnisches etymologisches Wörterbuch. VII: piirask-raba*. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 2000, 2. trükk, 2170–2171; Alo Raun, *Eesti keele etimoloogiline teatmik*. Rooma-Toronto: Maarjamaa, 1982, 128.

⁵¹ Vt *Ehstnisches Wörterbuch für die beiden Haupt- und die darunter begriffenen Nebendialekten. Erster Theil, welcher des ehstnisch-deutsche Wörterbuch enthält*, herausgegeben von August Wilhelm Hupel. Mitau: Steffenhagen, 1818, 191: *pri frey*. „*pas od. ramat Freybrief. r. d. priiks (priis d.) sama frey werden. R. +*

⁵² Vt Kristel Kikas, *Mida sisaldab Heinrich Stahli Vocabula?*

⁵³ Vt Valve-Liivi Kingisepp, et al., *Joachim Rossihniuse kirikumanaalide leksika*.

⁵⁴ Vt Külli Habicht et al., *Georg Mülleri jutluste sõnastik*, 272.

⁵⁵ Vt Salomo Heinrich Vestring, *Lexicon esthonicum germanicum* (Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998), 188 (käsikirjas 120).

⁵⁶ Vt Heli Laanekask, O. W. Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe“ sõnastik (poogen – rüüstamine). – *Sõnasõel. Uurimusi ja materjale eesti keele sõnavara alalt 7*. Tartu: TRÜ eesti keele kateeder, 1986, 65.

⁵⁷ Vt Ferdinand Johann Wiedemann, *Estnisch-deutsches Wörterbuch*. Tallinn: „Valgus“, 1973 (4., muutmata trükk), 876–877.

⁵⁸ Vt *Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. IV köide. 3. vihik. plastiline – põgusus*. (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut, 1996), 487–488.

⁵⁹ Nii ühendab Erkii Itkonen et al., *Suomen kielen etymologinen sanakirja V*, 1531.

⁶⁰ Vt Julius Mägiste, *Estnisches etymologisches Wörterbuch. XI*, 3545: „es ist dagegen denkbar, dass es sich um einen aus dem Russ. früh entlehnten St. handelt und zwar dass *ula*, *ulā* < russ. *volja* ‚Wille(n), Wunsch, Freiheit‘; auch u.a. die weitverbreitete palatalisierte Variante *ulā* (wenn auch Palatalis. öfters in expressiven einheimischen estn. Wörtern vorkommt) und die langvokalige Variante *uuūla* können darauf hindeuten; man müsste in solchem Fall von russ. *volja* < estn. Urspr. **vuūla* denken, in welchem *v*- vor einem homorganen labialen Vokal verschwinden konnte,

keeles üsna hästi säilitanud oma algse tähenduse ('omatahtsi') – samast vene tüvest tuleb ka meie *voli, volilt, voli(kogu)* jt.

Mu teada pole seni veel eesti *vabaduse* semantikat analüüsitud – käsitlema peaks ka sõnaperet *valla, vallali, vallaline*, liitsõnu *iseseisev, meelevaldne* jt ning vastavaid sõnakombinatsioone⁶¹ –, seepärast saab vaid väga oletamisi midagi väita.

Laenamise fakt iseenesest ei tähenda suurt midagi. Näib aga, et *vabadus* on eestlase jaoks eelkõige negatsioon, millegi eitamine. Tal puudub essents, konkreetne sisu,⁶² ja nõnda tähistab ta kõigepealt selle või teise asja, olukorra või omaduse puudumist.⁶³ Sarnane on lugu sugulasrahva soome keeles.⁶⁴ Teiselt poolt ei kohta eesti keeles sõnauhendeid *ebavaba* (nagu on *ebakõla, ebaõige, ebaterve* jne) ega *mittevaba* (nagu *mitterahuldav, mittevastavus* jne), on vaid *vabadusetu*,⁶⁵ sest eesti keelele ei ole omane eitust eitada (vrd vene небескорытный, небеспорый jt).

Nii on eesti sõnast saanud (indogermaani keelte malli matkides) pelk eitusliide: *roostevaba* (sks *rostfrei*), *ostuvaba* (*päev*), *ajuvaba* jne.

wie (in westestn. Dialekten) im Estn. der Fall gewesen ist“, vrd Alo Raun, *Eesti keele etümoloogiline teatmik*, 208. Mägiste järgi on vene keelest laenamisele osutanud juba Mihkel Weske.

⁶¹ Näiteks tallinnamurdeline fraas „suisa ja lousa räkima“ *ungescheut frey heraus sagen*, vt Salomo Heinrich Vestring, *Lexicon esthónico germanicum*, 123 (käsikirjas 76), mis edastab väga täpselt παρρησια tähenduse.

⁶² Mõnes keeles on fooniks positiivne sisu, nt ühisgermaani *frī* algne tähendus oli „säästma, hoolima“ ja sellest tüvest on pärit *Frei(heit)*, *freien*, *Freund*, *Friede*, *Fried(hof)*, *Frei(tag)*, vt Hermann Paul, *Deutsches Wörterbuch*. 6. Aufl., bearb. von Alfred Schirmer (Halle (Saale): Max Niemeyer Verlag, 1959), 201–201.

⁶³ Vt Andrus Saareste, *Eesti keele mõisteline sõnaraamat IV, vihik 20* (Stockholm: Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis väljaanne nr 3, 1963), 282–291.

⁶⁴ Vt Leino, Antti, Pirkko Leino, *Synonymisanasto* (Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava, 1990), 162–163. Seal on sünonüümid jagatud kuude rühma, kuid jättes kõrvale ümberrütlevad (*suvereeni; luonollinen, luonteva, sujuva; avoin; aukea; joutilas, liikenevä*) on sisuks samuti millegi puudumine (*riippumaton; esteetön, häiritsemätön, rajoittamaton; teeskentelemätön; kääreetön, peitteetön, suojamaton, verhoton; keskeytetyksetön; varaamaton*).

⁶⁵ Vt *Eesti keele sõnaraamat*, ÖS 1999. Toim. Tiiu Erelt (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999), 867.